

1525. aasta eestikeelne trükitud raamat – kas ikka veel mõistatus?

Võõra pilgu all

Esimese eestikeelse trükitud raamatu lugu tundub, peamiselt tänu Paul Johanseni ja Jüri Kivimäe uurimustele,¹ olevat põhjalikult läbi kirjutatud, selle iga aspekt hoolega läbi vaetud ja valgustatud ning pilt asjast

¹ **P. Johansen**, Gedruckte deutsche und un-deutsche Messen für Riga 1525. – Zeitschrift für Ostforschung 1959, kd 8, nr 4, lk 523–532; **J. Kivimäe**, Teated eestikeelsest trükisest 1525. – Keel ja Kirjandus 1975, nr 4, lk 197–207; **J. Kivimäe**, Eestikeelsest trükisest *anno* 1525. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas. Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval). Koost L. Kõiv, M. Luuk, L. Petina, T. Reimo, U. Sildre. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000, lk 13–35.

nii klaar, kui napid allikaandmed lubavad. Tegelikult pole see sedastus päris täpne, sest tõlgendused on läinud olemasolevatest andmetest palju-palju kaugemale. Kohe pärast Lübecki toomdekaani ülestähendustes leiduva teate ilmsiks tulekut² pakkus Johansen oma 1959. aastal ilmunud kirjatöös välja hulga lennukaid mõtteid, mille Eesti ajalookirjutus on hiljem valdavalt omaks võtnud, kuid mis ei põhine otseselt ühelgi reaalsel allikateatel. See on „ilus muinasjutt”, mis võis põhimõtteliselt võimalik olla, kuid mida ei saa (vähemalt seni veel) millegagi tõestada. Tuleb tunnistada, et ka Läti ajaloolastel pole 1525. aasta raamatult saladuseloori kergitamisega rohkem õnne olnud – on ikka vaid

² Vt **W. Jannasch**, Reformationsgeschichte Lübecks vom Petersablaß bis zum Augsburger Reichstag 1515–1530. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck 16.) Lübeck: Schmidt-Römhild, 1958, lk 156–158, 377.

oletused.³ Rohkem kui poole sajandi jooksul on Eesti ja Läti ajalookirjutuses 1525. aasta raamatu dramaatiline lugu peensuseni välja töötatud, laiem avalikkus on selle omaks võtnud ning lugu on hakanud elama oma elu.

Teisest kultuuriruumist pärit ja teistsuguse professionaalse pagasiga pilgule ei pruugi aga 1525. aasta raamatu asjaolud kaugeltki nii üheselt arusaadavad ja selged olla. Seda tõestab Saksa maineka reformatsooniuurija Thomas Kaufmanni artikkel 2025. aasta 5. novembri Frankfurter Allgemeine Zeitungis.⁴ Kirjutis algab intriigeriva küsimusega: kas peab paika, et 500 aastat tagasi põletati esimene läti keelne raamat? Mõni tuhat tähemärki hiljem väljendab ta veendumust, et sellist trükist polegi olemas olnud. Kirjutise algul esitab Kaufmann täiesti põhjendatud küsimusi, näiteks: kes finantseeris raamatute trükkimist? Või kuidas on võimalik, et kusagil kristliku maailma äärel elavate, ristiusus veel harimatute rahvaste⁵ keelde tõlgiti nii ruttu usu-uuendaja Martin Lutheri teos? Tema „Formula missae” nägi ladina-keelsena trükivalgust ju 1523. aastal ja saksakeelsena (üksk „Eyn weyse Christlich Meß zu halten”) veel aasta hiljem. Lisaks toob Kaufmann välja, et läti keelse teksti trükkimisel olnuks vaja erilisi trükitüüpe keele foneetiliste eripärasuste edasiandmiseks, tahtes ilmselt rõhutada ettevõtmise keerukust ja ajakulukust.

³ A. Vilks, Esimesed emakeelsed raamatud. – See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakuultuuri. Vast toim P. Lotman, T. Kõncis. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2025, lk 74.

⁴ Th. Kaufmann, Das war ein Vorspiel nur. – Frankfurter Allgemeine Zeitung 5. XI 2025, lk 3.

⁵ Sellist väljendit kasutab Johannes Brandes, vt J. Kivimäe, Eestikeelsest trükisest anno 1525, lk 16 (*ne inficiat populum adhuc rudem in fide christiana*). Siin ja edaspidi on Johannes Brandese teksti puhul kasutatud Jüri Kivimäe tõlget eesti keelde.

Võõras pilk võib olla arrogantne ja pealiskaudne, aga selles on kindlasti ka värskest, see ei tea juba *a priori*, kuidas on „õige” fakte järjestada või andmeid tõlgendada. Just seepärast tasub taolisi arvamusi tähele panna, isegi kui need kokkuvõttes ei veena.

Puuduv kontekst

Oma väidet, et senine tõlgendus Lübecki toomdekaani Johannes Brandese üles-tähendustest on olnud ekslik ning eesti-, (liivi-?) ja läti keelseid raamatuid pole 1525. aastal Kuldsarve kõrtsis arestitud vaadis kunagi olnud, ei suuda Kaufmann piisavalt tõendada. Kuidagi äraspidine on loogika, mille järgi ei saanud need trükised olla Liivimaa rahvakeeltes, sest teadaolevalt polnud ei eesti ega läti keeles 1525. aastaks veel midagi trükitud. Selle aga seab ta eeltingimuseks, et Lübeckis oleks saadud neid vastavateks ära tunda. Muidugi ilmus Kaufmanni kirjutis päevalehes ja mitte teadusartiklina – see selgitab üliuljast mõttelendu ja vabalt pillatud oletusi. Kuid tõsi on, et esimesel eesti-, (liivi-?) ja läti keelsel luterlikul trükisel napib konteksti. See tuleb nagu sulaselge ilmutus – sabatäht – eikusagilt ja kaob eikuhugi. On hämmastav, et ühestki Liivimaalt säilinud kirjalikust allikast pole leitud mingit osutust sedavõrd mastaapsele ettevõtmisele. Missugune mõjuvõimas institutsioon või isik Liivimaal suutis nii erilise ettevõtmise teostada ja rahastada jälgi jätmata ning seejärel vaikides alla neelata raamatutest ilmajaamise? 1535. aastal ilmunud Wanradti-Koelli katekismuse puhul on teateid nii trükkimise rahastamise kui ka hiljem teose keelamise kohta.⁶ Tekitab hämmastust, kuidas sai 1525. aasta raamatu tõlkimine-trükkimine toimuda äärmiselt lühik-

⁶ Vt K. Altof-Telschow, Wanradt-Koelli katekismus ja tema aeg. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas, lk 63–77.

kese aja jooksul, arvestades, et luterlikud ideed olid Liivimaal alles kanda kinnitamas. Wanradti-Koelli katekismuse üllitamine Saksamaal võttis aega kaks aastat, sellest üle aasta kulus Wittenbergis trükimisyärge oodates. Kui tõenäoline on, et 1525. aasta tekstid trükiti ära kohe, kui käsikirjad trükikotta jõudsid, ilma mingi viivituse või ooteajata? Niipea aga, kui tuua sisse ooteaeg trükikoja, mis halvemal juhul võis ulatuda ühe-kahe aastani, lükkub teoste tõlkimine ja koostamine 1523. või isegi 1522. aastasse ning see muudab pilti väga oluliselt. Pole mõeldav, et luterlik teos tõlgitaks eesti, (liivi?) ja läti keelde, enne kui esimesed reformaatorid Liivimaale või vähemasti Riiast kaugemale jõudsid. Tegelikult ei ütle ka raamatuvaadi arestimise aeg Lübeckis veel seda, millal need trükised trükipressi alt välja tulid.

Senises historiograafias on lähtutud seisukohast, et 1525. aasta raamat pidi olema Martin Lutheri teose tõlge eesti, (liivi?) ja läti keelde. Kõige tõenäolisemaks on peetud missapidamise korra kohta kirjutatud teose „Formula missae” (1523) tõlkimist, kuivõrd see haakub kõige paremini allikas sisalduva infoga luterlike raamatute ja „missis in vulgari liuonico lettico ac Estonico” kohta.⁷ Ent selle juures ei saa jätta küsimata, kelle jaoks olid sellised rahvakeelsed luterlikud trükised mõeldud ehk kes oli nende trükitud tekstide siht-rühm. Aivar Põldvee kirjutab oma mullu ilmunud artiklis: „Esimene eestikeelse tekstiga trükis 1525. aastast oli kahtlemata mõeldud ettelugemiseks.”⁸ Tema arvamusga võib ainult nõustuda. Just nii kir-

jeldab rahvakeelsete tekstide kasutamist kroonik Balthasar Russow: „[---] oma mõisates talupoegadele ja mõisateenijale viit katekismuse peatükki mitesaksa keeles ette lugeda [---]”⁹ See muudab aga ebausutavaks, et esimene eestikeelne trükis oli Lutheri kirjatöö „Formula missae” ehk „Eyn weyse Christlich Meß zu halten” („Missa kord”) tõlge, sest selle ettelugemisel mitesaksa kogudusele poleks olnud mõtet. „Formula missae” annab suuniseid kirikujuhtidele ja kirikuõpetajatele. Näiteks leiab seal järgmise juhise: „Teiseks „Kyrie eleison”, nagu seda seni on kasutatud, mitmesugusel eri viisil olenevalt ajast, võtame üle sellele järgneva inglite kiidulauluga „Gloria in excelsis”. Siiski peab jääma piiskopi võimusesse otsustada, kui sageli ta soovib seda laulu välja jätta.”¹⁰ Samamoodi sisaldab juhiseid preestritele Lutheri teos „Von Ordnung Gottesdiensts in der Gemeine” (1523, „Jumalateenituse korrast koguduses”). Liivimaal oli küll ametis vaimulikke, kes ei mõistnud mitesaksa keelt, kuid sellist, kes ei oleks suutnud lugeda ei ladina ega saksa keelt, vaevalt sai leiduda, nõnda ei olnud põhjust sellise sisuga töid eesti, (liivi?) ja läti keelde tõlkida. On õigupoolest keeruline leida 1525. aastaks ilmunud Lutheri tööde seast niisugust, mida tasunuks tõlkida Liivimaa rahvakeeltes trükkimiseks.

Muidugi ei saa mööda küsimusest, kes tõlkis need tekstid Liivimaa rahvakeelde ja millal seda tehti. Üldiselt lähtuvad kõik käsitlused eeldusest, et teise keelde ümberpanek ei nõudnud eriti palju aega. Tõsi, Lutheri „Formula missae” pole just kõige mahukam teos. Kuid kuulsa Martin Lutheri kirjutise tõlkimist pidi võetama

⁷ „ning missasid, liivimaa, läti ja eesti rahvakeeles”, vt T. Kala, Eesti- ja lätikeelsed trükised aastast 1525. – See esimene raamat, lk 68. Pole siiski lõpuni selge, kas *liuonico*-t tuleb võtta tähenduses: 'liivimaa, s.o läti ja eesti rahvakeeles' või 'liivi, läti ja eesti rahvakeeles’.

⁸ A. Põldvee, Lugeja kasvatamine. Teekonna algus. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2025, nr 3, lk 111.

⁹ B. Russow, Liivimaa provintsi kroonika. Tlk, komment J. Kivimäe. Tallinn: Tänapäev, 2022, lk 123.

¹⁰ M. Luther, Eyn weyse Christlich Meß zu halten vnd zum tisch Gottis zu gehen. Wyttemberg: [Schirlentz], 1524, lk Br.

siiski vastutusrikka tööna, ei võinud ju lubada, et tõlge oleks saanud ebatäpne või lausa eksitav. Kõrged nõuded tõlke kvaliteedile on aga tugevas vastuolus tõlkimise kiirtempoga. Kokkuvõttes ei saa eitada, et 1525. aasta raamatute puhul selgelt napib reformatsiooni ajaloolist konteksti Liivimaal.

Tähelepanu väärrib osa vaadist leitud raamatute luterlikeks kvalifitseerimise viis. Näiteks „Formula missae” tiitellehel seisab selgelt Martin Lutheri nimi, mistõttu on kummaline, et Brandes kirjeldab, kuidas komisjon uuris trükiseid ja siis otsustas, et need on luterlikud teosed: „[---] tegid nad raamatute pealkirjade järgi kindlaks, et need on luterlikud; [---] vaatasid saksa-keelseid raamatuid [---] ja nad tunnistasid, et need on luteriusu ketserlikud”.¹¹ Kui tiitellehel seisnuks Martin Lutheri nimi, siis muutub Lübecki ekspertiisikomisjoni tegevus kergelt kummastavaks: kas leiti, et Lutheri raamatud on luterlikud? Või tuleb pigem arvata, et tuntud reformaatori nime ei olnud tiitellehel, st need ei olnud tema kirjutised? Sel juhul ei pruukinud need tulla ka mõnest Wittenbergi trükikojast. Pole muidugi välistatud, et suurelt ajaliselt distantsilt on võimatu hoomata Brandese ülestähenduste kõiki eesmärke ja motive: miks ta midagi just sellisel viisil on kirjeldanud. Allika iseloomuga tasub kahtlemata arvestada, Brandese protokolliraamat pole lihvitud ja läbimõeldud väljendusviisi ja keelekasutusega juriidiline dokument või kirjandusteos. Tema ülestähendused on pigem spontaansed märkmed, mis võivad sisaldada mõttelõnga katkestusi, puuduvaid sõnu või mitte kõige läbimõeldumat sõnastust. Nõnda on ohtlik tema sõnadesse n-ö kinni jääda: on ebakindel ehitada tõlgendus üles ühele keelendile.

¹¹ J. Kivimäe, Eestikeelsest trükisest *anno* 1525, lk 18.

Kas ikkagi piiskop Johannes Kievel?

Pole mingit põhjust mitte usaldada Lübecki toomdekaani ülestähendusi trükiste olemasolu kohta. Kõik muu nendega seonduv jääb aga lahtiseks, konkreetsete andmetega katmata. Kui lähtuda eeldusest, et 1525. aastal ilmsiks tulnud raamatud ei olnud kantud mitte usupuhastuse ideedest, vaid vana õpetuse vaimust, siis sellisena leidub neile piisavalt konteksti.

XV sajandi algul katoliku kirikus reforme algatanud Konstanzi ja Baseli kirikukogudelt tõuke saanud püüdlused süvendada rahva hulgas kristlikku eluviisi leidsid Liivimaal kõlapinda. Usuelu puuduste likvideerimisel omandas preestrite jaoks otsustava tähtsuse rahva keele valdamine. Juba 1422. aastal nõudis Liivimaa maapäev, et rahvale õpetataks meieisapalvet ja *Ave Maria* palvet, ristiusu 12 peatükki ja kümmet käsku ning selgitataks seitset surmapattu; 1428. aasta Riia provintsiaalkontsiili otsustes kohustati preestreid õpetama nii meestele kui ka naistele hädaristimise läbiviimist nende emakeeles.¹² On vaevalt usutav, et preestrite kogu töö tekstide rahvakeelde panemisega jäi ainult suulisesse vormi. Ei ole vähimatki põhjust arvata, et aastail 1524–1528 Kullamaa koguduse katoliku preestrina teeninud Johannes Lelow oli esimene, kes kirjutas enda tarbeks üles eestikeelsed palved ja usutunnistuse, kindlasti

¹² Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. 1. kd, 3. v. Toim L. Arbusow. Riga: Jonck & Poliewsky, 1926, nr 299 § 4, lk 262–263; Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. 7. kd. 1423 mai – 1449 mai. Toim H. von Hildebrand. Riga–Moskau: J. Deubner, 1881, nr 690 § 25, lk 481–482; vrd L. Arbusow, Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig: Verlag M. Heinsius Nachf., 1921, lk 52; I. Põltsam, Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga? – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2000, nr 2, lk 16–19.

olid preestrid Liivimaal teinud seda juba ammu enne teda. Huviäratav on Saare-Lääne piiskopi 1521. aastal maaomani-kele pandud ülesanne pidada ülal üht „vaest” ehk talupoega, kes õpetaks lastele ja loeks ette meiesapalvet, usutunnistust ja kümmet käsku.¹³ Sellise nõude puhul poleks sugugi kohatu eeldada käsikirjalise (või trükitud?) teksti olemasolu lugemis- oskusega „vaesele” kasutamiseks.

Humanismi mõjud intensiivistasid ja avardasid usuelu parendamise püüdlusi Liivimaal XVI sajandi algul. Selle väljenduseks oli kõrgema kooli loomise kava kodaniku- ja talupojalaste õpetamise tarvis,¹⁴ rahuldumaks nõudlust rahvakeelt oskavate vaimulike, eeskätt kihelkonna-preestrite järele. Riia peapiiskopi Jasper Linde algatuse võttis üle Saare-Lääne piiskop Johannes IV Kievel. Tema kutse peale tuli 1522. aastal Saaremaale Rostocki humanist ja ülikooli rektor Egbert Harlem kõrgema kooli asutamisega seonduvat arutama.¹⁵ Rostocki, eriti sealse ülikooliga oli liivimaalastel keskajal tihedad sidemed. On huvitav, et Harlem, kes pidi peamiselt vaimulikke koolitava õppeasutuse juhatajaks saama, ei olnud teoloog, vaid filoloog. Liivimaale plaanitavale õppeasutusele olid eeskujuks nn ühiselu vendade koolid, mis levisid XV sajandi lõpul kogu Põhja-Saksa-maal, ent mille tuntuimaks keskuseks kujunes Deventer.¹⁶ Nn ühiselu vendade maja oli ka Rostockis, kus nad 1475. aastal

asutasid linna esimese trükikoja.¹⁷ Võib-olla tasuks 1525. aastal Lübeckis arestitud raamatute võimaliku ilmumiskohana vaadata hoopis Rostocki poole? Arvestades Kieveli ja Harlemi tihedat suhtlust, pole välistatud, et rahvakeelsed tekstid jõudsid viimase vahendusel Rostocki, ning miks mitte ühiselu vendade trükikotta. Igatahes loob piiskop Johannes Kieveli tegevus konteksti, kuhu rahvakeelsete usutekstide trükkimine sobitub ilma vaevata ja täiesti loogiliselt.

Pole imestada, et rahva usulise harimise seisukohalt olulisi tekste soovisid Liivimaa prelaadid lasta ära trükkida, andmaks võimalust neid mittesaksa keeles lugeda ja ette lugeda, võib-olla oli plaan kasutada neid ka õppetöös. Eespool loetletud palvetest ja muudest tekstidest raamatute koostamiseks polnud spetsiaalset tõlketööd vaja teha, sest need olid XVI sajandi alguseks rahvakeelsena olemas, võimalik isegi, et mitmes versioonis. Avaldamiseks tuli need lihtsalt kokku koguda. Sellest johtuvalt ei saa lõpuni välistada eesti- ja läti-keelsete trükiste kõrval liivikeelsete olemasolu Kuldsarve kõrtsis arestitud vaadis.

Tuleb tõdeda, et 1525. aasta mõistatuslikud trükised pakuvad jätkuvalt peamurdmist. Kuni pole leitud täiendavat infot või trükiseid endid, jäävad õhku mitmed vastuseta küsimused. Kindel on ainult see, et enne kui eesti-, (liivi-?) ja läti-keelseid tekste hakati trükkima ning selle abil keelt standardiseerima, oli kirjakeele arengus pikk käsikirjaline periood, millest paraku on andmeid säilinud äärmiselt vähe.

INNA PÕLTSAM-JÜRJO

¹³ Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage. 3. kd. Toim O. Stavenhagen, L. Arbusow. Riga: J. Deubner, 1910, nr 117, lk 348–349. Vrd **S. Vahtre**, Uue kooli rajamise kavatsus Vana-Liivimaal reformatsiooni eelõhtul. – Kleio. Ajaloo ajakiri 1988/1989, nr 1, lk 32, 34.

¹⁴ Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage. 3. kd, nr 129, lk 376.

¹⁵ **S. Vahtre**, Uue kooli rajamise kavatsus Vana-Liivimaal reformatsiooni eelõhtul, lk 35.

¹⁶ Samas, lk 33.

¹⁷ Vt **N. Krüger**, 525 Jahre Buchdruck in Rostock. Die Druckerei der Brüder vom Gemeinsamen Leben. (Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Rostock 132.) Rostock: Universitätsbibliothek Rostock, 2001.